

TILA ANG MUNDO SA kasalukuyan ay muling nasa yugto ng malawakang pagbabago. Sa loob at labas ng ating bayan, nagbabalik ang pananaig ng mga pinunong nakatuntong ang kapangyarihan sa karahasan at mga binalikukong nosyon ng nasyonalismo. Hindi pa rin tumitigil ang mga pagpaslang, at nakakatakot ang posibilidad ng ating kolusyon sa pagpapatuloy na ito: namanhid na ba tayo sa araw-araw na pagdanak ng dugo, nabingi sa mga palahaw ng mga naiwan, napagod sa paghahanap ng katarungan para sa ating kapwa, kundi man sa ating mga sarili? Sa panahong tulad nito, ano ang silbi ng pagsulat?

Ang nagbibigkis sa mga akdang kabilang sa isyung ito ng *Likhaan* ay ang kamalayan sa kasaysayan. Tila iginigiit ng mga akda ang papel ng pagsasalimbayan ng iba't ibang puwersa sa paghubog ng pagkatao at bayan, at kung paanong ang pagbabalik sa pinagdaanan ang tanging paraan upang higit na maunawaan ang kasalukuyang sitwasyon. At kung pakikilingan ang udyok na ito, lilitaw na maraming paraan upang bakahin ang pamamayani ng karahasan, at gaano man kalimitado, ang pagsusulat ay isa sa mga ito, kahit man lamang bilang walang tigil na paalala upang patuloy na magpunyagi sa kabila ng lahat.

Ikinagagalak ng *Likhaan* na ipakilala ang ani ng namumukod-tanging akda at saliksik para sa taong 2018. Pambungad na akda ang koleksiyon ng mga tula ng Pambansang Alagad sa Sining para sa Panitikan na si Bienvenido Lumbera. Sa kaniyang “Tula sa Ikawalumpu’t Lima at Ibang Tula,” matutunghayan ang mga tulang

pumapaksa sa kaniyang kaarawan, sa pagkakasilang ng kaniyang apo, at karamiha’y kaniyang tugon sa natunghayang sining-biswal at napakinggang musika. Muling naipamalas ang natatanging estilo ni Lumbera bilang makata—mga tulang mainam bigkasin at magaang basahin, mga tulang personal ngunit nakakaigpaw sa antas personal, at mga tulang politikal na laging sariwa at nakapanghihimok na maging mapanuri sa lipunan.

Malaki ang papel ng kasaysayan sa “Ang Babae sa Balangiga at iba pang tula” ni Mark Angeles, na nagbubukas sa isang tula tungkol sa Balangiga at nagtatapos sa isang tula na direktang pumapaksa sa extrajudicial killings sa bansa. Tila ipinahihwatig ni Angeles na hindi na bago ang pagpaslang sa mga indibidwal sa ngalan ng pagkaganid sa kapangyarihan, sa literal at di literal na kahulugan (tulad ng araw-araw na sinasapit ng persona sa “Sestina ng Isang Saleslady”) ngunit hindi nangangahulugan na hindi ito dapat baguhin. Ang atas na ito ang ipinapaalala ng tula, ng makata, na tulad ni Nagmalitong Yawa, ay kayang magpalit ng anyo, ng persona, at ibahagi sa susunod na henerasyon ang mga kuwento ng pandarahas at pagsisikap na wakasan ito, tulad ng ginagawa ng mga mamaratbat.

Masikip ang mundo ng mga tula ni Paul Rico C. de Lara—ang lahat ng ito ay nakasityo sa planta ng salamin—ngunit malawak ang implikasyon ng mga isyung tinatalakay. Mainit ang hininga ng persona sa pahina, at lalong bumabagsik ang katotohanang inilalarawan sa mga taludtod. Makailang beses nabanggit sa mga tula ang “dayong singkit,” at ang komplikadong relasyon ng persona sa figurang ito. At sa figurang ito masasabing naglulundoy ang nakaraan at kasalukuyan: makasaysayan na ang ugnayan ng ating bayan sa “dayong singkit”, at ngayon, kung kailan may mga nangangahas na magdeklara na probinsiya ng Tsina ang Pilipinas, mas nagiging mahalagang pakinggan ang tinig sa planta ng salamin.

Nasa “Kaba sa mga Kabanata, Tala sa mga Talata” naman ni Michael Rey S. Orlino ang pagatatambis sa Biblikal at pang-araw-araw. Sa biglaang tingin, maaaring isipin na kritika ito sa pananampalataya, at kung gaano ito kahungkag sa harap ng hindi maitatangging problemang panlipunan. Ngunit kung paglilimian, maaaring basahin ang mga tula bilang paggigiit sa halaga ng paghahanap ng banal sa ordinaryo, na oo nga at kulang sa tuwina— “At ang sabi mo, walang lasa ang Diyos/ Hindi nakabubusog ang Diyos” sabi nga ng persona sa “Gutom”—kung kaya lalong dapat pagsikapang hanapin. At baka, baka lamang: wala naman pala sa loob ng kinagisnang simbahan.

Sentral naman sa mga tula ni Roy Rene S. Cagalingan at Karl Orit ang pag-uurirang sa personal na kasaysayan. Matatagpuan sa kalipunan ng tula ni Cagalingan ang malay na pagtatangkang bigyan ng sariwang sipat ang talinghaga, tulad ng ibon

at talinghaga. Sabi nga sa isang tula: “sapagkat palasak ang mga bulaklak/ subukang ikuyom hanggang may mawasak.”

Maliban pa sa patuloy na pagbukal ng pag-ibig bilang inspirasyon ng tula, matatagpuan din sa mga tula ni Orit ang pagpapahalaga sa nakaraan, sa pinagdaanan, na siya ring magtuturo sa landas na patutunguhan, tulad ng sinasabi sa “Pag-uwì”: “. . . ipinapalagay ko na lang/ na ang mga bagay na lumulundag/ palabas ng aking balsa, o pumipiglas/ sa aking kapit, ay mahahalaga/ at nararapat na alay sa daan, upang/ ako ay ligtas na makarating/ sa kung saan man ako papunta.”

Ipinamalas naman ni Christian Benitez sa “Sapagkat Pag-ibig ang Tuod sa Pinakamahabang Bugtong sa Kasaysayan” sa pamamagitan ng virtuosong paghawak sa talinghaga, sukat, at tugma kung gaano kalawak ang kayang saklawin ng isang tulang nag-ugat at nagwakas sa pagtatanong, na siyang ubod ng bawat bugtong: “*Bakit bumbong kung liwanag/ At kung gabi’y bakit dagat,/ At di gabi ang liwanag,/ At ang bumbong ay di dagat?*”

Sapin-sapin ang kasaysayang bumubuo sa bawat indibidwal, at ang pagsasalikop ng mga kasaysayan na ito ang bumubuo sa kasaysayan ng isang lugar. At tila isang “sine,” iniunat ni Rowena Festin sa kanyang kuwentong “Ang Buang ng Bayan” ang mga kasaysayan na nalikom niya sa kanyang kabataan sa San Jose. Sa ganitong estilo at layunin sa pagkukuwento, hindi nalalayo ang pagposisyon ni Festin bilang babaeng kuwentista sa mga mamaratbat ng Samar sa tula ni Angeles.

Malaki rin ang papel ng nakalipas sa “Retirado” ni Bernardo O. Aguay Jr. na nagtatampok sa kakatwang kuwento ng dalawang lalaki na kapwa mag-isang namumuhay sa takipsilim ng kanilang buhay. Nakayungyong sa buong kuwento ang kani-kanilang personal na kasaysayan, na magsasalubong sa daloy ng kuwento, at sasapit sa hindi inaasahang pagwawakas.

Kung ang pagmumulto ng nakalipas ang matatagpuan sa kuwento nina Festin at Aguay, ang hinaharap naman ang inilalarawan sa kuwentong “Sa Kabihasnán” ni Tilde Acuña. Mapangahas ang paghihiraya ni Acuña sa hinaharap, kung kaya ang isang simpleng biyahe sa jeep na inilalahad ay nagiging fantasmagoriko. At tulad ng lahat ng mahuhusay na kuwentong binubuno ang mga naratibong posibilidad ng hinaharap, minumundo ng akda ni Acuña ang hinaharap habang dinadalitrot ang katuturan ng naratibong nakaraan, na siya namang kasalukuyan ng mambabasa.

Paglipas ng panahon at personal na kasaysayan rin ang matatagpuan sa mga sanaysay. Sa “Retorika ng Luksa,” muling pinatunayan ni Dayang Magdalena Nirvana T. Yraola kung gaano kanipis ang guhit sa pagitan ng pagtawa at pag-iyak. Masakit ang karanasang inilalahad sa akda—ang pagluluksa sa biglaang pagkamatay ng isang matalik na kaibigan, at ang kaakibat nitong pag-iimbentaryo

ng relasyon sa pumanaw—ngunit nagiging madali itong lunukin, dahil sa magaang na panulat ni Yraola.

Ang larawan bilang sityo ng alaala naman ang matatagpuan sa “Lampas sa Larawan” ni Emmanuel Jayson Bolata. Pamilyaridad ang birtud ng sanaysay: mga mumunting kuwento tungkol sa amang mahilig sa polo, pagluwas para dumalaw sa mga kamag-anak, pagkakaroon ng paminsan-minsang sigalot sa mga kamag-anak. Malay si Bolata sa mga ugnayan ng gunita at kasaysayan, at kung paanong sa kaso ng pagmumuni sa mga larawan ng kanyang pamilya, ang ugnayang ito ay kapwa kulang at sobra. Aniya, “. . .tahimik lamang si Papa na nagmamasid sa bintana ng bus. Baka humahabi na naman ng mga kuwento, ng mga kasaysayan.”

Etika ang nasa ubod ng “Ang Pilipinas Kong Mahal with All the Overcoat” ni Eljay Deldoc. Pinoproblema ng dula ang responsabilidad ng manunulat na magsulat ng “katotohanan,” lalo na at mayroong kinalaman sa kasaysayan. Batbat sa mga hirit ang dula, ngunit hindi lang halakhak ang hatid ng mga biro; sisigid rin ang takot sa mambabasa’t manonood, kung hindi man pagkalunos, lalo na sa wakas.

Mahusay ang paglalangkap ng kuwento at mga guhit sa “Wala nang Tao sa Maynila” ni Randy Valiente, isang beterano sa paglikha ng komiks. Kakatwang makita ang Maynila bilang abandonado, at pumipintig ang pangungulila sa mga frame ng grapikong kuwentong ito. Pinaigting pa itong lalo ng mga salita, ng kuwento ni Arman, ang tanging taong naiwan sa Maynila. Dystopian ang hinaharap na inilalarawan ng akda, ngunit hindi kapos sa pag-asa, sa pag-asa na maaaring matagpuan sa pagbabalik sa mga alaala, sa nakaraan, sa kasaysayan.

Tulad ng mga maikling kuwento sa Filipino, ang mga kuwento sa Ingles ay nakaugat sa kasaysayan, panitikang-bayan, at kasalukuyang usaping panlipunan. Sa “A Lost History of Indio” ni Lakan Umali, tampok ang lantad at lihim na buhay ng isang dalaga bago sumiklab ang Rebolusyong 1896. Siya’y kilalang manlilok at maybahay ng *cabeza de barangay*. Hindi batid ng ilan, sa gabi, siya’y kasapi ng *cofradia* na nakabase at sumasamba sa kagubatan at lumilikha ng plano upang maghimagsik sa mananakop. Naging motibo ni Carina ang pigilan ang prayle na tapusin ang kaniyang aklat tungkol sa mga indio sa pangamba na ito’y maging hadlang sa mga hangarin ng confradia.

Sa “Two Stories from the Day I was Born” ni Ino Habana, sinaliksik ngprotagonista ang dalawang bersiyon kung bakit mapalad ang kaniyang kapanganakan: ang isa’y bersiyon ng kaniyang ninunong Tsino na ipinagmamalaki na siya’y isinilang sa pinakamasuwerteng araw at oras sa taon ng dragon; ang isang bersiyon naman ay buhat sa kaniyang yaya mulang Capiz, hitik na peligro ng aswang na nagbabanta ng kanilang mga buhay.

Ang “The Conjugal Visit” naman ni Sandra Nicole Roldan ay tungkol sa bagong ina na nakahanap ng bagong hanapbuhay bilang peryodista. Binisita niya ang nakapiit na asawa noong Valentine’s Day, at napagkasunduang ang sahod mula sa trabaho’y makatutulong sa kanilang pamilya at sa sanggol na anak. Tahimik tayong dadalhin ng kuwento sa panahon ng Batas Militar, at pinatatalas ang ating tuon sa mga family visit sa detention camp.

Isinasalaysay naman ng isang tila Filipinong Humbert Humbert ang napakasakit na mga pangyayari ng pagkakahiwalay ng pamilya, baha, kamatayan, at kung paanong ang isang batang babae ay nakipanirahan sa kaniya. Sa kuwentong “Camouflage” ni Alexis A. Abola, naglalayag ang naratibo sa mapanganib na pagitan ng katatawanan at ng kasamaan.

Pinapaksa naman ng “The Death of Maritess Daroy” ni Julian dela Cerna ang pamayanan ng Dose na lagi’t laging nabibiktima ng malagim na aksidente ng mga humaharurot na trak sa haywey na nagkokonekta sa kanila sa Lungsod ng Davao, at sa madalas na pagpapakita ng mga *saag* o mga ligaw na kaluluwa na laging pinupuntirya bilang mga drug addict o kaya’y tulak at ipinapatumba ng mga vigilante. Lingid sa mga kaanak at nakikipaglamay kay Maritess Daroy, ang kuwento ng kaniyang kamatayan ay naglalaman ng higit na malagim na kasaysayan.

Tatlong kalipunan ng mga tula ang namumukod-tangi sa mga nagpasa sa taunang isyu ng *Likhaan*. Ang “Self-Portrait with Plastic Bag” ni Rodrigo Dela Peña Jr. ay maituturing na “art installations in words” na tumutukoy sa mga found object gaya ng mga kasangkapan at plastik, at mga popular na icon ng pelikulang Filipino, kasama na ang sining at ang relihiyon.

Pinapaksa naman ng mga tula sa “An Ecological Disaster” ni Vincen Gregory Yu ang ugnayan ng persona sa kaniyang ama. Inihalalintulad, halimbawa, ng isang tula ang panalangin ng isang ama sa isang “ecological disaster.” Ang kanilang proyekto na bumuo ng bahay ay higit pang naglayo sa konsepto ng tahanan at sa ugnayan ng bawat isa.

Bagong-tuklas na talento si Alfonso Manalastas, na isa ring kilalang spoken word artist/ performer. Naipamalas niya ang maturity ng pagtula, kahit sa kaniyang kabataan sa “Factory of Alleged Virtues.” Dito, higit nating makikilala ang lungsod (at mga lungsod) na ating tinitirahan, kabilang na ang mga imahen ng katapangan at karahasan na sumasanib sa galit, ligalig, at kawalang-laban. Ang mga pader at armas ay naglalarawan sa pamumuhay sa kasalukuyan, at saksi ang buwan sa kabaliwan ng mga tao.

Mapalad din ang isyung ito sa pagpapaunlak ng ating mga mananaysay (essayist) ng kanilang mga binubuong proyekto. Sa isyung ito, matutunghayan natin ang isang excerpt sa work-in-progress ni Cristina Pantoja-Hidalgo, ang kinikilalang

tagapagsulong ng malikhaing sanaysay sa Pilipinas. Sa kaniyang “The Making of a Bookworm,” masisipat natin ang kaniyang mga gunita sa pagkabata at kabataan sa pamamagitan ng kaniyang pagbabahagi ng mga binasang aklat at mga kinagiliwang mga tauhan sa literatura. Magugunita, dahil magkadiwa, sa sanaysay na ito ang talas ng gunita sa aklat na *The Child That Books Built* ni Francis Spufford. Pagkaraang mabasa ang piyesa, tiyak na hindi na makapaghihintay ang mga mambabasa na makabili ng bagong aklat ni Pantoja-Hidalgo.

Dalawa naman ang napiling mapanuring sanaysay sa isyung ito. Nakatuon ang kritika ng “Thou Art Translated: Shakespeare’s Animals in the Hands of Rolando Tinio” ni Thomas David Chavez sa mga salin ni Rolando S. Tinio ng mga dula ni Shakespeare, partikular na ang mga dulog at mga transmutasyon ng mga hayop, bilang pagsaalang-alang sa kultura at manonood na Filipino. Malaki ang posibleng ambag ng pag-aaral na ito sa sinumang nais makapag-ambag ng salin ng mga obrang Kanluranin patungo sa wika at sensibilidad ng ating lipunan.

Nasa parehong diwa din ng naunang kritika ang “Mythopoeia and Communal Subjectivity: Mistranslations of Mythology in Philippine Popular Culture” ng batikang mananaysay at iskolar na si J. Neil C. Garcia. Inaaral ng kaniyang pananaliksik ang mythopoeia o ang “paggamit at paghalaw ng panitikang-bayan sa kontemporaneong sining.” Naipaliwanag sa sanaysay ang ilang halimbawa ng kasalukuyang appropriation, paris ng isinagawa sa pelikulang *Tuos*, na masasabing isang “misuse” ng mitong-bayan. Pinakainteresante sa sanaysay ni Garcia ang kaniyang ideya ng mito at ng mythopoeia, ang mga posibleng tungkulin o gampanin ng mga mito sa kasalukuyang midya, na maaaring nasa anyo ng panitikan, pelikula, sining-biswal, o pagtatanghal (performance).

Bilang isang edukasyonal na suplemento, inilahok namin ang isang metikulosong saliksik ni Emmanuel Jayson Bolata kaugnay sa itinuturing na tagapagsulong ng modernong panitikang pambata sa Pilipinas—si Ceres S. C. Alabado, kilalang awtor ng kauna-unahang nobelang pambata sa bansa, tagapagtatag ng Children’s Literature Association of the Philippines, tagapaglathala ng mga naunang picture book sa Pilipinas, at nanguna na pananaliksik sa kasaysayan ng nasabing anyo. Namayapa si Alabado nang hindi nabatid ng karamihan. Sa katunayan, binalak pa naming kapanayamin si Alabado para sa journal na ito. Sa pamamagitan ng pag-aaral na ito, na halaw na tesis sa BA Kasaysayan ni Bolata, matutunghayan ang sigasig ng isang indibidwal na may malasakit sa ikauunlad ng panitikang babasahin at tatangkilikin ng mga batang Filipino. Inaasahan na ang sanaysay na ito ay makapag-aambag sa seryosong pag-aaral at sa dokumentasyon ng mga naunang tagapagsulong ng mga aklat pambata sa Pilipinas.

Nagpapasalamat ang mga lupon ng mga patnugot sa mga reviewer na tumulong sa pagpili ng mga pinakamahuhusay na manuskritong ipinasa para sa isyung ito ngayong taon. Taos-pusong pasasalamat din sa mga nag-ambag ng kanilang pinakamainam na malikhaing akda, pananaliksik, at dokumentasyon. Lagi naming hangad na tumuklas ng mga bagong talento at hikayatin ang mga establisadong manunulat na ipagpatuloy ang kanilang pagsusulat para maialay sa mga mambabasang Filipino.